

УДК 316.32-044.922:28](4)(091)

ІСЛАМІЗАЦІЯ ЕВРОПИ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ**Мирослава Влах***Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів*

Розкрито сутність ісламізації як процесу трансформації суспільства на засадах ісламу – релігії, що має значний вплив на життєдіяльність індивіда та спільноти (чітко сформовані норми щодо держави, права, етики, науки, повсякденного життя). Виокремлено «вертикальний» і «горизонтальний» напрямки ісламізації. Відзначено історико-географічний чинник дослідження процесів ісламізації Європи. Висвітлено вплив арабських (VII-XV ст.) та Османських (XIV-XIX ст.) завоювань на формування умовно автохтонних мусульманських спільнот у Південній і Південно-Східній Європі. Проаналізовано сучасні міграційні процеси як чинник посилення ісламізації Західної і Північної Європи. Інтерпретовано висновок щодо цивілізаційного розмежування Європи (Західно-християнська, Православна, Ісламська цивілізації). Висвітлено територіальні відмінності ісламської спільноти в Європі за показником поширення ісламу – часткою осіб, які сповідують іслам у загальній кількості населення. Виокремлено групи країн, у яких частка мусульман становить відповідно до 1%, 1–5, 6–10, 11–20, понад 20%. З'ясована потреба створення сучасних моделей інтеграції мусульман в європейське суспільство, зокрема заміну концепції мультикультуралізму реляційною концепцією ісламу, що ґрунтується на принципах соціальної рівності, культурної різноманітності та політичної єдності. Зазначено можливість формування євроісламу як синтезу різних культурних традицій і практик. Наголошено на вимозі осучаснення понять суверенність, визнана/невизнана держава, суверенна держава.

Ключові слова: ісламізація, територіальні відмінності, мультикультуралізм, реляційна концепція ісламу, євроіслам.

**ISLAMIZATION OF EUROPE:
HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL CONTEXT****Myroslava Vlakh***Ivan Franko National University of Lviv, Lviv*

The article describes the essence of Islamization as a process of transformation of society on the principles of Islam. Islam is a religion, which has a significant impact on the life of the community and the individual (clearly defined norms about the state, law, ethics, science and daily life). The research differentiates the «vertical» and «horizontal» directions of Islamization and emphasizes the importance of the historical and geographical factors for the exploring of actual processes of Islamization of Europe. The author shows the influence of Arab conquests (VII-XV centuries) and Ottoman conquests (XIV-XIX centuries) on the formation of conditionally autochthonous Muslim communities in Southern and Southeastern Europe. The modern migration processes is a factor of increasing of Islamization. The author analyzes the territorial differences of the Islamic community in Europe by the spread of Islam – the proportion of people who profess Islam in the total population and highlights the groups of countries in which the proportion of Muslims is 1%, 1–5, 6–10, 11–20, more than 20%. The research reveals the necessity of modern models of integration of Muslims into European society, in particular the replacement of the concept of multiculturalism with a relational concept based on the principles of social equality, cultural diversity and political unity. The possibility of the formation of the Euro-Islam as a synthesis of different cultural traditions and practices is outlined.

Key words: Islamization, territorial efficiency, multiculturalism, relational concept of Islam, Euro-Islam.

Постановка проблеми. Після Другої світової війни для європейського континенту характерні процеси активної інтеграції та донедавна мирного співіснування різних народів і релігій. Однак, попри спільність кордонів, вільне переміщення людей і капіталу, з релігійного погляду Європа є неоднорідною. Це пояснюється тим, що за останні п'ятдесят років емігранти з багатьох країн істотно змінили конфесійну структуру населення. Європа чимраз більше підпадає під ісламський вплив, зумовлений масовими міграційними процесами. Надзвичайно бурхливе поширення ісламу та його політичних ідей у сучасному світі, поступова і неминуча ісламізація Європи спонукають до суспільно-географічного вивчення цього процесу в історичному контексті.

Мета дослідження полягає у розкритті історико-географічних передумов появи, збільшення кількості мусульманського населення Європи у розрізі умовно автохтонної і міграційної когорт, у з'ясуванні територіальних відмінностей мусульманської спільноти задля обґрунтування політики її інтеграції в європейське суспільство.

Аналіз останніх досліджень. Ісламізація сучасного світу – міждисциплінарна проблема, яку вивчають історики, політологи, міжнародники, правники, соціологи, культурологи та представники інших наукових напрямків [1–4, 8]. Комплексні суспільно-географічні дослідження процесів ісламізації Європи в українській науці не провадилися.

Виклад головного матеріалу. Термін *ісламізація* походить від назви однієї зі світових релігій, що у перекладі з арабської означає смиренність, покірність. Тих, хто прийняв цю релігію, називають вірними (араб. *муслім*). Звідси виникла інша назва ісламу – мусульманство. В Європі його колись називали магометанством (від латинізованої форми імені основоположника ісламу Мухаммеда).

Загальна кількість мусульман у світі (*умма*) становить понад 2,2 млрд осіб (друга за кількістю вірян релігія після християнства) [13]. Іслам – це найдинамічніша релігія у світі. Демографічний потенціал цієї спільноти справляє у XXI ст. дедалі зростаючий вплив на демографічні, політичні, економічні та соціальні процеси в країнах проживання мусульман і на міжнародні відносини.

У сучасній науковій літературі дотримуються двох підходів до трактування поняття *ісламізація*. У широкому розумінні – це процес трансформації суспільства зі стану *куфр* (невірності) до стану *просвіти* (навернення до ісламу) [10]. Ісламізація триває вже понад 1400 років. Іслам став панівною ідеологією в 57 країнах світу – членах Організації Ісламського Співробітництва (з них 23 країни належать до арабського світу). У 52 державно-адміністративних утвореннях мусульмани становлять понад 50% загальної кількості населення. На територію мусульманського світу припадає 24% площі суходолу.

Важчим за обсягом є політологічне розуміння ісламізації як процесу посилення впливу ісламу в різних сферах державної політики та суспільного життя, а також процесу навернення до ісламу частини або всього народу чи етносу з відмінним від цієї релігії віросповіданням у певному регіоні або країні [7]. Термін *ісламізація* вживають також на позначення політичних рухів за повернення до мусульмансько-правових норм у державному житті (наприклад, рух ісламізації у Пакистані наприкінці 70-х років XX ст.) [6, с. 135].

В «Ісламському тлумачному словнику» термін *ісламізація* трактовують так: запровадження приписів ісламу як норм суспільно-політичного життя, що відбувається як «зверху» (внаслідок відповідної політики правлячого режиму), так і «знизу» (під тиском фундаменталістських організацій і впливових релігійних діячів) [5, с. 89–90].

Данський психолог, критик форсованого процесу ісламізації Європи Н. Сеннельс виокремив такі напрямки цього процесу: *ісламізація політичної сфери* (будівництво мечетей, ісламізація юриспруденції, поліцейської та пенітенціарної систем, законодавства); *ісламізація економічної сфери*, зокрема товарів; *ісламізація соціальної сфери* (міське життя і забудова, освіта, соціальні інститути, робочі місця, громадські місця, спортивні споруди і місця загального користування, харчування, торгівля тощо) [10].

У контексті політичного управління вирізняють *вертикальну* та *горизонтальну* ісламізацію. *Вертикальна ісламізація* – це поступова ісламізація інститутів державної влади, що відбувається на трьох рівнях: загальнодержавному, регіональному і локальному. Вона здійснюється в межах уже чинних політичних інститутів і супроводжується поступовою ісламізацією політичної еліти країни. *Горизонтальна ісламізація* стосується ісламізації незалежних від держави громадських інститутів і відносин. Вона спрямована на створення в суспільстві необхідних умов для задоволення соціальних, економічних, політичних і культурних потреб мусульманської спільноти. Для неї характерний розвиток горизонтальних зв'язків, заснування власне ісламських громадських інститутів і груп впливу, що намагаються змінити державу «знизу» [9].

Суттєвим чинником ісламізації сучасної Європи стали глобалізаційні процеси, зокрема посиленням міграції населення. Це призвело до урізноманітнення етнічного і релігійного складу населення регіону. Мусульманське населення Європи неоднорідне за своїм походженням. Одна група мусульманської спільноти сформувалася тут через поступове збройне

захоплення території мусульманами (ісламська експансія) у Середньовіччя, інша – внаслідок мирного переселення мусульман у немусульманські держави (Західна Європа, Східна Європа, Північна Європа).

Мусульманські вторгнення в Європу почалися невдовзі після зародження релігії (610). Це були нетривалі набіги арабів і берберів на візантійську Сицилію (652). Після їхнього вторгнення на Піренейський півострів і падіння королівства вестготів 711 року частиною Арабського халіфату став Аль-Андалус, або Андалусія (зараз це автономна спільнота на півдні Іспанії)¹. Він охоплював територію сучасної Португалії, більшу частину Іспанії і частину Франції. Науковці стверджують, що до X ст. Аль-Андалус мав мусульманську перевагу, оскільки значна частина місцевого населення перейшла на іслам. Це був період Співіснування (*La Convivencia*) на Піренейському півострові, а також золотий вік єврейської культури в Іспанії. Завоювавши Аль-Андалусію, мусульмани створили в Європі окремі емірати. Емірат на Сицилії існував у 831–1091 роках, на Криті – з кінця 820-х рр. до візантійського відродження острова 961 року. Загалом араби протрималися на півдні Італії аж до їхнього вигнання норманами 1072 року.

Християнський контрнаступ, відомий як Реконкіста, поступово відсував політичні утворення мусульман на південь, і християнські королівства стали завойовувати роз'єднані тайфи (дрібні держави) Аль-Андалусії. До 1236 року від мусульманської Іспанії залишилася тільки південна провінція Гранада (з 1238 р. – васальна держава християнського королівства Кастилія). Взяття Гранаді військами католицьких королів 1492 року завершило Реконкісту, закінчило історію ісламської держави на Піренейському півострові. Мориски (маври, або сарацини) – у XV–XVII ст. мусульманське населення Іспанії, що складалося з арабів і берберів – проживало переважно в Гранаді. Однак, ще до XVI–XIX ст. бербери з Північної Африки нападали на прилеглі частини Європи (іноді й на віддалені, як територія сучасної Італії, Франції, Англії, Нідерландів, Ірландії) з метою захоплення рабів-християн для продажу на ринках.

У XIV ст. експансію в Європу розпочала Османська імперія. Вона зайняла європейську частину Візантійської імперії, встановила в регіоні іслам як державну релігію. У період між 1354 р. (Османи перейшли в Європу на Галліполійський півострів) та 1526 р. (битва при Могачі, в якій Османи завдали поразки об'єднаному угорсько-чесько-хорватському військові) Османська імперія завоювала територію нинішньої Греції, Болгарії, Румунії, Албанії, Сербії, Північної Македонії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини, Угорщини. Під контролем Османів перебувала більша частина Балкан. Османська імперія на середину XVII ст. досягла Поділля. За Бучацьким мирним договором 1672 року між Річчю Посполитою та Османською імперією, Західне і Східне Поділля стали Османською провінцією.

Османська експансія в Європі закінчилася після поразки у Великій турецькій війні (1683–1699) зі Священною лігою за контроль над землями Південної і Східної Європи. Важливою історичною подією стала битва під Віднем (1683). За Карловицьким договором (1699), Османська імперія втратила більшість своїх завоювань у Центральній Європі (Угорщину, частину сучасної Хорватії, Словенії, Сербії). Кримське ханство анексувала Росія 1783 року.

Протягом XVIII–XIX ст. відступ Османської імперії супроводжувався мусульманськими біженцями з її колишніх провінцій, що пояснює незначну кількість мусульман в Угорщині, Хорватії, Трансильванії (сучасна Румунія). Болгарія, яка перебувала під владою Османів до 1878 р., зберегла порівняно більшу частину місцевих мусульман (помаків).

Сучасна ісламська спільнота у Європі представлена двома групами: умовно автохтонне мусульманське населення та мусульманські спільноти, сформовані мігрантами.

Згідно з цивілізаційним поділом світу С. Гантінгтона, майже усі країни Європи (Північна, Західна, більшість Південної Європи) перебувають у межах Західної (Західно-християнської) цивілізації. Східна Європа (Білорусь, Україна, Молдова, європейська Росія) входить до Православної (Східно-християнської) цивілізації. Окремі регіони південно-східної окраїни (на Балканах, у Криму, на Кавказі) належать до Ісламської цивілізації [2]. На сході та південному сході Європи накладаються дві лінії розмежування: цивілізаційна та глобальна

¹ Про події того часу свідчить назва Гібралтар, що походить від арабської Джабаль аль-Тарік, що означає гора Таріка, або від Гібр аль-Тарік – скеля Таріка. Топонім пов'язаний з іменем Таріка ібн Зіяда, армія якого висадилася на Гібралтар 29 квітня 711 р.

геополітична між Північчю та Півднем. Це зумовлює тут неспокійну геополітичну ситуацію, між- та внутрішньодержавні конфлікти на етнічно-релігійному ґрунті.

Країнами умовно автохтонного поширення ісламу в Європі є Албанія, окремі регіони Боснії і Герцеговини, Сербії, Північної Македонії, Кіпру, Болгарії, Чорногорії, України (АР Крим), Росії (на північному Кавказі – Карачаєво-Черкесія, Кабардино-Балкарія, Північна Осетія – Аланія, Чечня, Інгушетія, Дагестан, а також Татарстан, Башкортостан). Ці території розташовані на південно-східній окраїні Європи. Поширення ісламу тут зумовлене географічним положенням та історичними особливостями розвитку.

Албанія – єдина держава Європи, де мусульмани становлять переважаючу більшість (79,9%) [13]. Масовий перехід албанців – християнського населення – до ісламу відбувся в XV ст. під час Османського володарювання. Здебільшого сучасні албанці сповідують іслам сунітського спрямування (57%). Окрім сунітів, в Албанії проживають бекташі (120 тис. осіб, 2,1% населення), які дотримуються пантеїстичних поглядів. Вони вважають, що іслам, християнство, юдаїзм – єдина релігія. Частка послідовників ісламу значно скоротилася за часів соціалістичного укладу держави, коли релігія була заборонена (1947–1991).

У Боснії і Герцеговині мусульмани становлять понад 60% населення [13]. Це федеративна держава, яка складається з двох утворень: Федерації Боснії і Герцеговини та Республіки Сербської. Округ Брчко перебуває під міжнародним управлінням.

Боснійці (босняки) – єдині ісламізовані слов'яни, які зберегли власний національний статус і мову. Спостерігається відповідність між етнічним і релігійним складом населення країни. Окрім боснійців, іслам у Боснії і Герцеговині сповідують албанці, турки, є його послідовники серед боснійських хорватів і сербів.

На Балканах сформувались автохтонні ісламізовані етнічні групи:

- *косовари (косовські албанці)* – ісламізоване у XIV ст. слов'янське населення, яке ще з IX ст. сповідувало християнство. Проживають у Косові – регіоні Європи з найвищою часткою мусульман у загальній кількості населення (90,0%) [13]. Для Косова характерний збіг етнічного і релігійного складу населення.

Республіка Косово – частково визнана країна на Балканах, незалежність якої визнали 98 держав-членів ООН (станом на 2020 р.). З 1389 р. до 1912 р. регіон офіційно входив до складу Османської імперії. Унаслідок війни 1999 р. між сербами та албанцями край перейшов під контроль ООН (хоча де-юре був автономією у складі Сербії). У 2008 р. парламент Косова проголосив незалежність краю в односторонньому порядку. Україна не визнала суверенітет Косова;

- *помаки* – болгари, що прийняли іслам, розмовляють болгарською мовою з вкрапленнями турецьких слів і великою кількістю старослов'янізмів; проживають здебільшого на півдні та південному сході Болгарії (до 300 тис. осіб), у сусідніх районах Греції (до 50 тис. осіб), а також у Туреччині (до 200 тис. осіб). *Помак* – екзоетнонім, що з болгарської мови означає пособник, поплічник, посіпака;

- *торбеші* – ісламізовані у XV–XVIII ст. македонці, які зберегли власну мову; особливість їхнього існування зумовлена різними впливами (турецьким, болгарським, албанським); проживають у західних районах Республіки Північна Македонія (40–80 тис. осіб), а також у прикордонній смузі Албанії (80–120 тис. осіб). Етнонім торбеш має зневажливе значення (від македон. *торба*);

- *горанці* (близько 60 тис. осіб) – мусульманські мешканці південної частини Косово, які розмовляють сербською або діалектом болгарської мови; населяють регіон Гора – трикутник між Косово, Албанією, Республікою Північна Македонія (етнонім походить від назви регіону проживання); після війни 1999 р. багато з них покинули рідні місця, зокрема через загострення відносин з албанцями; більшість горанців нині проживає в Сербії;

- *чорногорці-потурченці* – чорногорці, які прийняли іслам у XVI–XVII ст. Кількість незначна, вони не мають специфічних звичаїв, на відміну від торбешів і помаків.

Умовно автохтонне мусульманське населення сформувало групу країн на Балканському півострові з високою часткою послідовників ісламу в конфесійному складі (рис.). У Західній та окремих країнах Північної і Південної Європи мусульманська спільнота сформувалася переважно внаслідок механічного руху населення у другій половині XX ст. – на початку XXI ст.

До групи з найвищою часткою мусульманського населення (понад 20%) належать Албанія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія (34,9%) [13]. До групи з часткою мусульман від 11 до 20% увійшли Франція і Чорногорія. Висока частка мусульман (6–10%) у Німеччині, Швеції, Швейцарії, Австрії, Нідерландах, Бельгії, Болгарії, Ліхтенштейні. Норвегія, Велика Британія, Іспанія, Італія, Словенія, Хорватія, Греція, Україна становлять групу країн із часткою мусульманського населення від 1 до 5%. У решті країн Європи частка мусульман не перевищує 1%.

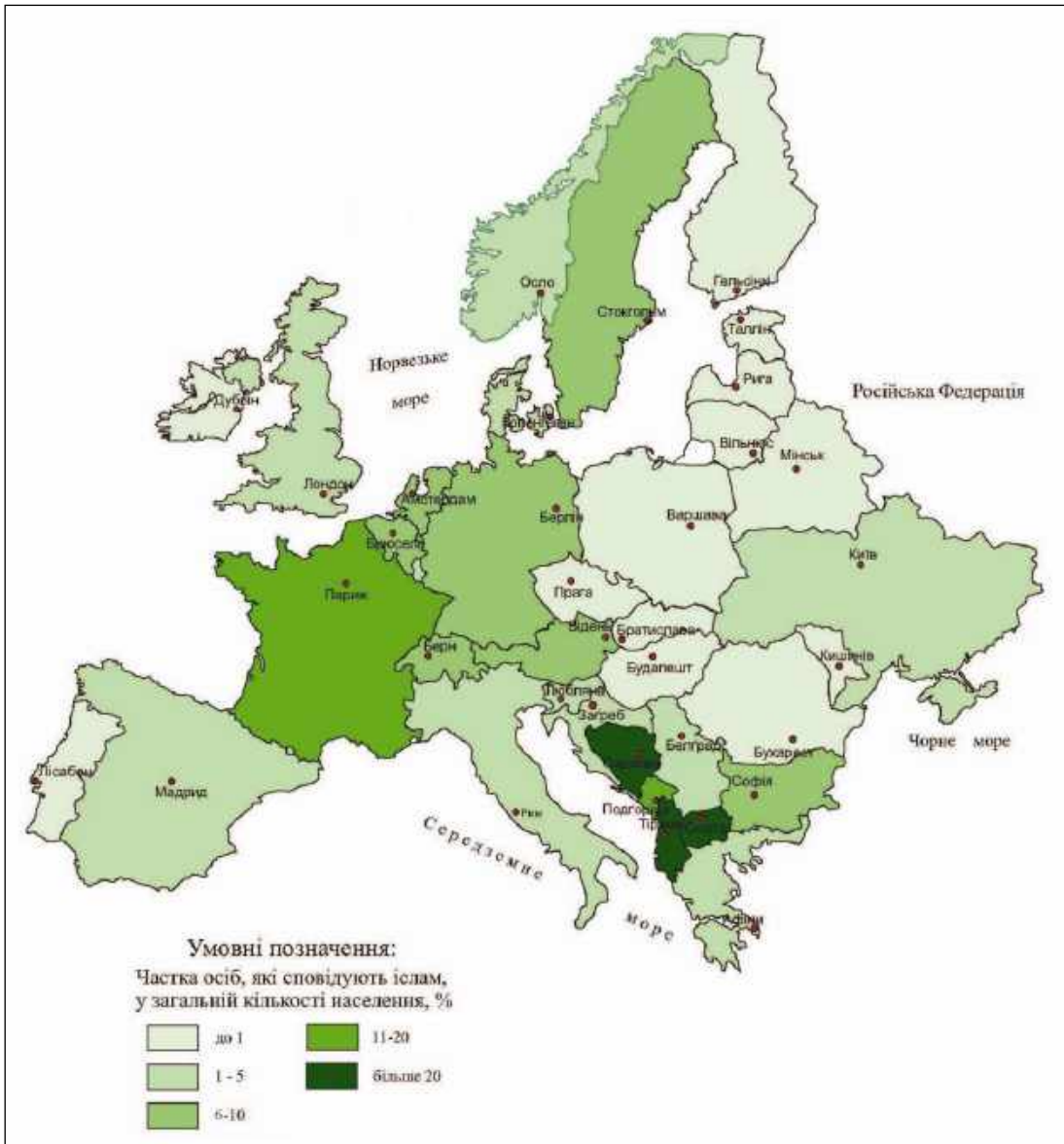

Рис. Поширення ісламу в Європі, 2018 р.

Побудовано за: [13]

Ісламське населення в Україні представлене кримськими татарами (самоназва киримли) – корінний народ тюркського походження, що сформувався на Кримському півострові та степовій частині України (за переписом 2001 р. в Україні проживало 248,2 тис. осіб). Два інші автохтонні тюркомовні народи Криму – кримчаки і караїми – сповідують неортодоксальний юдаїзм.

Новий притік до Європи вихідців із мусульманських країн зумовлений кількома чинниками. Передусім, це деколонізація, що у 1950–1960-х рр. спричинила переїзд численних представників корінних народів колоній (військовослужбовці колоніальних сил, працівники колоніальних адміністрацій, колаборанти з правлячих кіл). Інший чинник міграції з мусульманських країн – це потреба у робочій силі країн Європи. Зі середини 1970-х рр. ця потреба зменшувалася, тому політику залучення іноземних працівників переглянули. Було встанов-

лено жорсткі імміграційні правила, запроваджено програми повернення заробітчан на батьківщину. Однак, ці заходи не зменшили імміграцію, а тільки змінили її модель. Кількість іммігрантського населення Європи й надалі збільшується внаслідок об'єднання сімей і значно вищого рівня народжуваності.

На початку XXI ст. соціально-економічний чинник привабливості Європи для мігрантів знову активізувався. З 2015 р. загострення низки конфліктів у Північній Африці, Південно-Західній Азії зумовили також вимушену міграцію (потік біженців).

Частка мусульман у населенні Європи зростатиме в найближчі десятиліття. За 2010–2016 рр. вона зросла з 3,8% до 4,9% (з 19,5 млн до 25,8 млн осіб), а до 2050 р. може становити 11,2% і понад, залежно від розвитку міграційних процесів. Навіть за нульової міграції частка мусульман все одно зросте приблизно до 7,4% унаслідок високого рівня народжуваності [12]. Найчисельнішу групу іммігрантів становлять марокканці (2,8 млн осіб), турки (2,8 млн осіб), алжирці (1,8 млн осіб) [13].

Висновки. Ісламізація, як процес посилення впливу ісламу в різних сферах державної політики та суспільного життя, є викликом для держав з порівняно новими мусульманськими спільнотами, зосередженими головню у країнах Західної та Північної Європи. Країни-члени ЕС, а також Європейська Комісія розробляють нові моделі для інтеграції мусульман в європейську спільноту. Концепцію мультикультуралізму, яка виявилася неефективною, замінює реляційна модель ісламу, сутність якої полягає у дотриманні трьох головних принципів: соціальна рівність, культурна різноманітність і політична єдність.

У перспективі, з огляду на сучасні реалії, в Європі може виникнути регіональна форма ісламу – європейський іслам (євроіслам), який, дотримуючись фундаментальних ісламських принципів, буде певним синтезом різних культурних традицій і практик (як європейських, так і держав походження мусульман).

Процеси ісламізації Європи, насамперед на основі принципу національного самовизначення (приклад Косова), актуалізують проблему осучаснення відповідно до нових суспільних реалій понять *суверенність, визнана / невизнана держава, суверенна держава*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ацамба Ф. М. Основные направления в исламе / Ф. М. Ацамба, С. А. Кирилин. – Москва : Наука, 2002. – 568 с.
2. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С. Гантінгтон [пер. з англ.]. – Львів : Кальварія, 2006. – 474 с.
3. Зінько С. Ю. Проблеми інтеграції мусульманських спільнот в Європі: досвід для України / С. Зінько // Наук. збірник НІСД «Стратегічні пріоритети». – 2008. – № 4 (9). – С. 229–240.
4. Малиновська О. А. Міграційна політика Європейського Союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. – Київ : НІСД, 2014. – 348 с.
5. Исламский толковый словарь / [под ред. Г. М. Гогиберидзе]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2009. – 266 с.
6. Релігієзнавчий словник / [за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика]. – Київ : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
7. Ісламізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ісламізація>.
8. Іслам і сучасний світ: роботи учасників другого і третього Всеукраїнського конкурсу ісламознавчих досліджень молодих учених ім. А. Кримського / [упоряд. М. І. Кирюшко]. – Київ : Ансар Фаундейшн, 2009. – 320 с.
9. Олейник В. И. «Вертикальная» и «горизонтальная» исламизация Западной Европы в контексте миграционного кризиса / В. И. Олейник // Власть. – 2016. – Т. 24. – № 5. – С. 181–184. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jour.isras.ru/index.php/vlast/article/view/4252>.
10. Сеннельс Н. Что такое исламизация? Попытка подхода к анализу / Н. Сеннельс [пер. с англ. В. Давыдова]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gabblglob.livejournal.com/665205.html>.
11. Hackett C. 5 facts about the Muslim population in Europe / C. Hackett [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>.
12. Kettani H. Muslim Population in Europe: 1950 – 2020 / H. Kettani // International Journal of Environmental Science and Development. – 2010. – January [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/241278288_Muslim_Population_in_Europe_1950._._2020.
13. Muslim Population [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.muslimpopulation.com/Europe>.